

VIIPURIN SUOMALAISEN
KIRJALLISUUSSEURAN
TOIMITTEITA

19

Arki, kirkko, artefakti

Viipurin kulttuurihistoriaa
Ruotsin ajalla (n. 1300–1710)

TOIM.
PETRI KARONEN

Kannen kuvat:

Hämeessä ja Viipurin läänissä 1630-1650-luvulla toimineen maanmittari Anders Strengin (k. n. 1644) vuoden 1640 tienoilla laatima Viipurin asemakaava (O. A. Oxehufwudin jäljennös 1800-luvun jälkipuoliskolta).

Museovirasto: Historian kuvakokoelma

Johan Grummellierin (mestari 1682-1701/1707) valmistama barokkinen juomakannu.

Reitzin säätöön kokoelmat.

Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 19

Arki, kirkko, artefakti - Viipurin kulttuurihistoriaa Ruotsin ajalla (n. 1300-1710)

Toimittanut: Petri Karonen

Graafinen suunnittelu ja taitto: Eemeli Nieminen

ISBN (painettu): ISBN 978-952-67216-4-4

ISBN (PDF): ISBN 978-952-67216-5-1

ISSN: 1236-4304

Painettu: 2017, Juvenes Print

Painosmäärä: 200kpl

Ensimmäinen painos.

Julkaisija: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura, Helsinki

Viipurin kirjallinen kulttuuri vuoteen 1710

Seuraavassa tarkastelen ennen muuta kirjapainotaidon omaksumisen jälkeistä kirjallista kulttuuria Viipurin kaupungissa neljästä näkökulmasta. Lähden liikkeelle siitä, mistä ja millä tavoin viipurilaiset ovat hankkineet kirjansa. Seuraavaksi esittelen pääosin Viipurin piispojen kirjallista tuotantoa, ja sen tavoitteita.¹ Pääosin nämä teokset painettiin vielä muualla, koska kaupungissa ei ollut kirjapainoa. Kolmantena vaiheena Viipurin kirjallisessa kulttuurissa oli kauan odotetun kirjapainon perustaminen, mikä tapahtui viimein 1689. Pohdin, mitä merkitystä kaupunkiin perustetulla kirjapainolla oli ja missä määrin se pystyi vastaamaan kaupunkilaisten ja hiippakunnan tarpeisiin. Viimeiseksi luon lyhyen katsauksen siihen, mitä tiedetään viipurilaisten todellisesta kirjanomistuksesta.

KIRJANMYYNTI KAUPUNGISSA

Kuninkaallisen Majesteetin painostuksesta ja tuomiokapitulien ponnisteluista huolimatta kirkkojenkin omistama kirjallisuus oli vielä 1500-luvulla vähäinen. Viipurin tuomiokirkon kirjastossa oli ainoastaan kolme kirkkokäsikirjaa, yksi breviaario (rukouskirja), yksi pergamenttimissale (messukirja) ja yksi historia-teos. Läntisen Suomen puolelta, Turun tuomiokirkon kirjastosta on 1500-luvulta säilynyt puolestaan vain niukasti tietoja. Saamiensa lahjoitusten ansiosta Turun tuomiokirkko on mitä todennäköisimmin ollut Viipurin tuomiokirkkoa selvästi paremmin varustettu.²

Uuden ajan alun viipurilaiset hankkivat kirjansa pääosin kolmella tavalla: kaupungeissa vierailevilta kirjakauppiailta, kaupunkiporvaristoon kuuluneilta sijoilta ja ulkomailta kauppa- ja opintomatkojen yhteydessä. Reformaation jälkeen myös viipurilaisopiskelijat suuntasivat opintomatkinsa katolisen Pariisin sijasta luterilaiseen Wittenbergiin ja toivat kotimaahan palattuaan mukanaan myös kirjallisuutta. Saksalaisia kiertäviä kirjakauppiaita eli kolportöörejä kävi Pohjolassa keskiajalta lähtien ja he jatkoivat kirjanmyyntiä reformaation jälkeen uusin myyntiartikkelein ainakin Turussa ja Viipurissa. Heiltä oli mahdollista hankkia myös suurten kustantajien julkaisemia kirjoja. Nimeltä

tunnetaan varmasti Viipurissa vuonna 1573 käynyt saksalainen Laurentius kirjansitoja, joka oli todennäköisesti Tallinnassa kirjakauppaa harjoittaneen Laurentius Beckmann vanhemman poika. Hän myi kirjoja Turussa ja Viipurissa vuosina 1573–1576. Hänet mainittiin hieman myöhemmin Tallinnassa porvarina. Monet saksalaisista kolportööreistä tulivatkin Suomeen Baltian kautta, jossa kirjojen tarjonta jo maantieteellisen sijainnin vuoksi oli 1500–1600-lukujen vaihteessa selvästi monipuolisempaa kuin Suomen puolella. Myös lyypekkiläisen Netan Amstedin tiedetään tuoneen kirjoja Viipuriin vuonna 1614.³

Kirjoja eivät kaupanneet ainoastaan saksalaiset, vaan myös monet Virossa ja Baltian markkinoilla toimineet kauppiat. Suomeen näistä liittyi erityisesti Laurentius Jauchius, joka toimi Turun akatemian ensimmäisenä kirjakauppiaina, mutta siirtyi varsin pian kirjakauppiaksi Tallinnaan. Hän sai kuitenkin privilegion myydä kirjoja paitsi Viron kaupungeissa ja Turussa, myös muissa Suomen kaupungeissa. Tallinnasta käsin hän poikkesi kauppamatkoillaan Viipurissa ainakin vuonna 1656 myymässä ”kaikenlaisia hyödyllisiä ja tarpeellisia kirjoja halvalla maan nuorisolle ja papistolle”. Viipuriin kirjoja kauppasi myös Jauchiuksen kilpailija Baltian markkinoilla, tanskalainen Peter Tielman Hube, joka hankki kauppatavaransa aina Lyypekistä ja Nürnbergistä asti.⁴

Vierailevien saksalaiskauppioiden kirjanmyynti oli olosuhteiden vuoksi tilapäistä. Sen sijaan jonkinlaista jatkuvuutta kirjakaupalle antoi kirjansitojien toiminta. 1600-luvun alkupuolella Viipurissa toimi kaksi kirjansitojaa. Heidän harjoittamastaan kirjakaupasta on säilynyt useita tietoja 1600-luvun ensimmäisiltä vuosikymmeniltä. Sitojista kirjoja myivät ainakin Matthias Gregorii Borg (sitojana 1617–1637, k. 1637), joka perusti Viipuriin kirjakaupan ja tämän poika, Grels Matinpoika Borg (sitojana 1637–1693, k. 1693). Grels Borg sai Viipurin kirkkoherra Matthias Tolian (k. 1654), lehtori Johannes Casparides Rachlitiuksen (k. 1657) ja lehtori Claudius Thesleffin (s. n. 1612, k. 1666) välityksellä lainan kirjojen tuontiin, minkä turvin hän toi vuonna 1641 tukholmalaiselta kirjanpainaja Ignatius Meurerilta 300 kuparitaalarin arvosta kirjoja Viipuriin. Juuri samana vuonna perustettiin myös Viipurin kymnaasi eli lukio, joten kirjojen tuonnin tarkoituksena on hyvinkin voinut olla kymnaasin ja sen oppilaiden kirjavarojen

Tukholmalainen kirjanpainaja Ignatius Meurer, joka painoi monet Suomessa laaditut ja Suomen markkinoille tarkoitetut teokset.

kartuttaminen. Sitojan kirjavarastot olivat näet jatkuvasti riittämättömät koulunuorison tarpeisiin ja jopa paperia oli kaupungissa aika ajoin vaikea saada. Borgille myönnetty laina oli suuruudeltaan melkoinen. Sillä olisi saanut 60 ruis-
tynnyriä, yli viisikymmentä lehden vuosikertaa tai 30 sitomatonta ensimmäisen suomenkielisen Raamatun kappaletta. Meurerin painotuotteet olivat varmasti alueella kysytyjä, sillä hän painoi etupäässä koulukirjoja ja uskonnollista peruskirjallisuutta – kaikki kirjoja, joita ensisijaisesti tarvittiin. Ei siis ihme, että viipurilainen oppisääty on avustanut omalta osaltaan kirjallisuuden hankinnassa.⁵

KANSANOPETUKSEEN TÄHTÄÄVÄ PIISPOJEN KIRJALLINEN TOIMINTA

Kun Wittenbergissä opiskelleet suomalaisnuorukaiset palasivat kotimaahan, reformaation opit levisivät Suomenkin kamaralle. Alettiin panostaa suomenkielisen, kansanopetusta ja papiston työtä tukevan kirjallisuuden julkaisemiseen. Turun hiippakunnassa ensimmäisten suomenkielisten kirjojen laatimisesta ja ensisijaisesti kääntämisestä vastasi piispa Mikael Agricola (s. n. 1510, k. 1557). Paulus Juusten (n. 1516–1575, Viipurin piispana 1555–1563), siirtyi Turun piispanistuimelle viran avauduttua. Juusten hoiti kuitenkin myös itäisen hiippakunnan asioita Turusta käsin, koska Viipurin virka oli jätetty täyttämättä. Juusten osallistui lähetystöön, jonka Juhana III (1537–1592) lähetti Venäjälle neuvottelemaan tsaari Iivana Julman (1530–1584) kanssa muutamista poliittisista kysymyksistä. Venäjän matkalla jäi aikaa myös kirjalliseen työskentelyyn varsinkin, kun osan ajasta lähetystö joutui virumaan vangittuna. Moskovassa ollessaan (1570) Juusten sai valmiiksi papistolle tarkoitettun, sunnuntai- ja juhlapäivien evankeliumiteksteihin pohjautuvan postillan *Explicationes (Analysis) evangeliorum dominicalium et pracipuarum feriarum totius anni*. Postillaa ei ilmeisesti varojen puutteen vuoksi painettu ja sen ainut käsikirjoitus tuhoutui Turun palossa 1827. Sen esipuheesta on kuitenkin säilynyt kaksi kopiota.⁶ Postillan vaikutus papiston saarnatoimeen jäi tästä syystä olemattomaksi.

Venäjällä vankeudessa Juustenilla oli aikaa laatia myös suomenkielinen katekismus, josta ei myöskään ole säilynyt näihin päiviin yhtään kappaletta. Ensimmäinen tieto katekismuksen olemassaolosta sisältyy Elias Brennerin (1647–1717) huutokauppaluetteluun vuodelta 1717. Katekismus on mahdollisesti jonkin tuohon aikaan tunnetun katekismuksen käännös, koska sen nimekkeessä mainitaan, että kirja on ”Somenkielen tulkittus”. Säilyneiden tietojen perusteella Simo Heininen arvioi sen muistuttaneen vuonna 1562 ilmestynyttä ruotsinkielistä katekismusta. Suomenkieliset kirjat eivät 1500-luvulla juurikaan levinneet kansan keskuuteen, vaan palvelivat ensisijaisesti pappeja ja näiden kansanopetustoimintaa. Rahvas ei vielä ollut lukutaitoista. Juustenin kate-

kismus painettiin vuonna 1574, jolloin Juusten oli itse jo siirtynyt Turkuun. Turussa ollessaan hän laati vielä käsikirjoitukseksi jääneen kirkkojärjestyksen omaisen artiklakokoelman *Capita Rerum Synodicarum*, jota Martti Parvio luonnehtii Laurentius Petrin kirkkojärjestyksen suomalaisiin oloihin sovelletuksi täydennykseksi. Siinä annettiin monenlaisia ohjeita lähtien sakramenttien toimittamisesta aina pappiloiden kunnostamiseen asti. Juusten pyrki kohottamaan pappissivistystä sekä syventämään kirkollista elämää seurakunnissa.⁷

Agricolan tavoin Juusten julkaisi myös suomenkielisen messun, joka ilmestyi vuonna 1575 muutama viikko hänen kuolemansa jälkeen. Juustenin tuotannon painoi sama tukholmalainen Amund Laurentssonin kirjapaino kuin hänen kollegansa Agricolan teokset muutamaa vuosikymmentä aikaisemmin. Päällisin puolin messukirjat näyttävät samanlaisilta, koska painaja on käyttänyt molemmissa samaa puupiirroskehystä. Agricolan vuonna 1549 ilmestyneestä suomenkielisestä messusta poiketen Juusten julkaisi oman messunsa yhteydessä myös evankeliumikirjan. Se sisälsi kirkkovuoden epistola- ja evankeliumitekstit sekä kollehtarukoukset. Kyseessä on sekä Suomen että koko valtakunnan oloissa ensimmäinen manuaali-tyyppinen kokoomateos, johon oli painettu useita papin työssään tarvitsemia tekstejä. Myös Agricolan messun ja käsikirjan yhteissidoksia tunnetaan 1500-luvulta, mutta niissä tapauksissa kirjat on painettu erillisinä ja sidottu yhteen vasta painamisen jälkeen. Juustenin messukirjan evankeliumikirjaosio on laajuudeltaan yli nelikertainen varsinaiseen messutekstiin verrattuna. Messun reformatorista luonnetta korostaa sen nimekkeeseen lisätty ”Ei Pauin Mutta pyhän Euangeliumin ja Christilisen Seuracunnan tauan iälken”. Juustenin messu rakentui Agricolan ja Ruotsin reformatorisen käytännön pohjalle, mutta se ei ollut Agricolan kopio, vaan sisälsi itsenäisiä osuuksia. Messu oli käytössä vuoden 1614 käsikirjauudistukseen saakka.⁸ Vaikka Juusten käytti teksteissään apuna Agricolan jo aiemmin laatimia käännöksiä, hänen kirjallinen toimintansa kulki omia polkujaan ja osoitti monin kohdin huomattavaa itsenäisyyttä.

Juustenin jälkeen piispanistuin oli pitkään täyttämättä ja sitä hoidettiin Turusta käsin. Vasta vuonna 1618 sinne nimitettiin piispa, Olaus Elimaeus (k. 1629). Hänen virkauransa kesti vain 11 vuotta, josta ajasta hän oli loppukauden sairauden vuoksi puolikuntoinen. Hän jatkoi edeltäjänsä Paulus Juustenin perinteitä pyrkimällä tyydyttämään oman hiippakuntansa suomenkielisen kirjallisuuden tarvetta. Kun Juusten oli liittännyt evankeliumikirjan messukirjan yhteyteen, Elimaeus julkaisi sen erillisenä vuonna 1618. Elimaeuksen evankeliumikirjasta ilmestyi vielä toinen painos neljä vuotta ensimmäisen jälkeen. Uudelle evankeliumikirjan painokselle oli tarvetta, sillä myös messusta oli saatu uudistettu versio vuoden 1614 käsikirjauudistuksen yhteydessä.

Tuolloinen kirkkokäsikirja oli Turun piispa Ericus Erci Sorolaisen käsialaa, mutta Elimaeus laati pian myös oman kirkkokäsikirjan. *Käsikiria, jossa on käsitety, millätawalla Jumalan palvelus, christilisten cermoniain ia kirconmenoin cansa, Somen seuracunnis pidhettämän pitä* ilmestyi 1629 Tukholmassa Christopher Reusnerin painosta samoin kuin aiemmin julkaistu evankeliumikirjakin. Käsikirjan kustansi Tukholman suomalaisen seurakunnan viipurilaissyntyinen kirkkoherra Thomas Georgii (k. 1632?), joka myös valvoi kirjan julkaisemista Tukholmassa. Kirja poikkesi Ericus Erci Sorolaisen käsikirjasta sekä karjalaisilla murrepiirteillään että joidenkin asiallisten muutosten osalta, joita Elimaeus oli tehnyt ilmeisesti yhdessä hiippakuntansa tuomiokapitulin kanssa. Käsikirjansa esipuheessa hän sanoo muuttaneensa käsikirjaa edelliseen käsikirjaan verrattuna enemmän reformatoristen linjausten mukaiseksi. Näin ei ollut aiemmin voitu tehdä, koska kansalle ei ollut vielä opetettu riittävästi uutta oppia ja opetuksen tuli kulkea ennen tapojen muutosta, muuten aiheutui Elimaeuksen mukaan pahennusta ja kapinaa kansan keskuudessa. Elimaeuksen käsikirjassa pyrittiin seuraamaan tarkemmin vuoden 1614 ruotsalaista kuin suomalaista käsikirjaa. Vaikka teos oli laadittu Viipurin hiippakuntaa silmällä pitäen, se näyttää olleen käytössä myös Turun hiippakunnan seurakunnissa. Toisin sanoen, Turunkin hiippakunnassa kelpuutettiin Viipurin hiippakunnassa julkaistu kirja, vaikka tavallisesti Viipuri oli riippuvainen Turusta, jossa oli paremmat kirjojen julkaisumahdollisuudet. Edellä mainittujen teosten lisäksi Elimaeus oli mukana vuonna 1621 ilmestyneessä virsikirjahankkeessa, vaikkakin päävastuun kirjan kokoamisesta kantoi Jacobus Petri Finno (n. 1540–1588).⁹ Reformaatioajan jäämistä taakse kuvastaa se, että 1600-luvun käsikirjojen nimikkeissä messu-sana oli jo korvautunut jumalanpalveluksella. Muutos heijastanee sitä, että luterilaisen ortodoksian aikaan tultaessa painopiste siirtyi ehtoollisesta saarnaan.

Vuonna 1607 ilmestyi Rostockissa suomenkielinen virsikirja ja ensimmäinen säilynyt Lutherin katekismuksen suomennos, jotka oli tarkoitettu yhteen sidottaviksi. Hankkeen taustalla oli Rostockissa opiskellut viipurilaissyntyinen Simon Johannis Carelius (k. 1610). Katekismuksen alkuun laatimassa laajassa esipuheessa hän valottaa hankkeensa taustoja. Kruununprinssi Kustaa Aadolf (1594–1632) oli häneltä pyytänyt jo kolme vuotta aiemmin, jolloin Simon Johannis toimi Tukholman suomalaisen seurakunnan pappina, että saisi tältä suomenkielisen katekismuksen, josta voisi opetella suomen kieltä. Prinssi oli tuolloin yhdeksänvuotias. Simon Johannis, joka tiesi, ettei suomenkielisiä katekismuksia muutoinkaan ollut paljon saatavilla, ryhtyi toimeen katekismuksen ja virsikirjan uusien painosten aikaan saamiseksi ja omisti katekismuksen painoksen prinssille. Hän myös kustansi katekismuksen itse. Simon Johannis

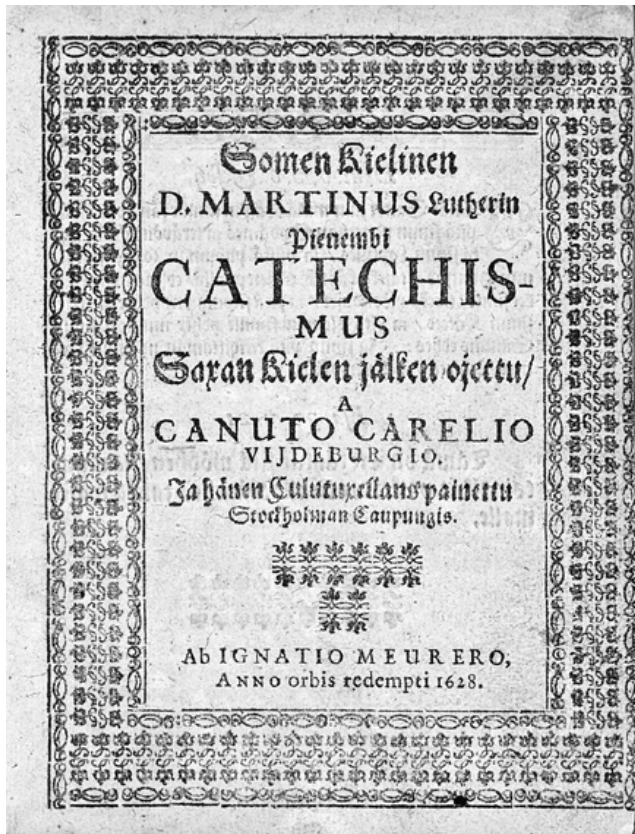
toivoi, että niin nuoret kuin vanhatkin käyttäisivät katekismusta ja että prinssin esikuva innostaisi muitakin katekismuksen ahkeraan lukemiseen:

Engä epäele, ettei moni, koska he cwleuat tämän esipuheen teidän armon tyge kirioitetun, ja sijnä luke teidän armon tätä kiriaista racastava[n], itzekin sijtä rupea enämbi pitämään, ja tämän esipuheen ylitze lukemisest swremba halua saa tätä kiriaista ahkerammasti ylitzelukeman.

Katekismus sisältää samanlaisia karjalaisia murrepiirteitä kuin Elimaeuksen käsikirja ja myöhemmin itäisen hiippakunnan aluetta varten laaditut uskonnolliset teokset (coolleista/kuolleista, mänestyisit/menestyisit, honechta/huonetta, Lojan/Luojan, önä/yönä etc.).¹⁰ On todennäköistä, että nämä on julkaistu nimenomaan Viipurin hiippakunnan tarpeita ajatellen. Muuten ei tunnu todennäköiseltä, että Tukholmassa olisi samoihin aikoihin painettu suomenkielinen virsikirja. Viimeksi mainittu, Hemmingus Maskulaisen (s. 1550-l., k. 1619) virsikirja, (1605) lienee suunnattu pääosin Turun hiippakunnassa levitettäväksi.

Vuonna 1629 ilmestyi Tukholmassa Ignatius Meurerin kirjapainossa karjalaisia murrepiirteitä sisältävä aapinen. Aapisen tekijästä ei ole tietoa, mutta sen tekijä on käyttänyt hyväkseen useita tuohon mennessä ilmestyneitä suomenkielisiä kirjoja: Ericus Erics Sorolaisen (s. n. 1545, k. 1625) katekismuksia, kirkkokäsikirjaa sekä Jacobus Finnon virsi- ja rukouskirjoja. Näistä Sorolaisen katekismukset ovat vaikuttaneet eniten aapisen sanamuotoihin. Tutkimuksessa on arveltu, että aapinen on suunnattu Viipurin hiippakunnan tarpeisiin. Hiippakuntaa varten julkaistuna pidetään myös vuonna 1628 ilmestynyttä Canutus Martini Careliuksen katekismusta *Somen kielinen d. Martinus Lutherin pienembi catechismus*.

Vuonna 1625 julkaistiin Rostockissa uusintapainos Viipurin koulua varten vuonna 1582 Greifswaldissa ilmestyneestä latinankielisestä koululaulukokoelmasta *Piae cantiones*. Kirja oli paranneltu versio, sillä siihen oli lisätty kuusitoista uutta laulua. Kirjasta painettiin uusi painos vielä 1679 Wisingsburgissa. Suomen entinen kenraalikuvernööri Per Brahe omisti kyseisen Visingsön kirjapainon, ja *Piae cantiones* ehti ilmestyä sieltä vuotta ennen hänen kuolemaansa. Jo vuonna 1616 kirjasta ilmestyi Hemmingus Henricin suomenkielinen käännös *Wanhain Suomen maan pijspain, ja kircon esimiesten latinan kielised laulud*. Aivan ongelmattomasti katolisena aikana syntyneitä lauluja ei kuitenkaan voitu siirtää luterilaiseen Pohjolaan, vaan ensipainoksen tekstit oli luettu luterilaisen silmälasien läpi ja muokattu uuteen oppiin sopiviksi, mikä on kuitenkin rikkonut sekä latinan kielioppia että runon mittaa ja kieltä. Korjausten kömpelyden vuoksi niitä on arveltu Jacobus Finnon tekemiksi.

Canutus Martini Careliuksen *Somen kielinen d. Martinus Lutherin pienempi catechismuksen* etulehti

Edellä esitetty osoittaa, että 1610–1620-luvuilla näyttää olleen selkeä pyrkimys kansankielisen kirjallisuuden julkaisemiseen Viipurin hiippakuntaa varten sekä uusina painotuotteina että entisten uusintapainoksina.¹¹ Pääroolissa hankkeessa on ollut piispa Elimaeus, mutta siihen on osallistunut myös useita muita alueelta kotoisin olleita oppineita. Sekä Turusta että Viipurista käsin julkaistuja kirjoja käytettiin molemmissa hiippakunnissa, mutta tehokkaan myynnin ja jakelun kannalta oli hyödyllistä julkaista uskonnollista peruskirjallisuutta sekä Turun että Viipurin aloitteesta.

Viipurin piispojen kansanopetukseen tähtäävä kirjallinen toiminta miltei tyrehtyi Elimaeukseen. Hänen jälkeensä piispanistuimelle astuvat ehtivät hoitaa virkaa vain muutamia vuosia ennen kuolemaansa. Seuraajien tuotanto oli melko vähäinen ja keskittyi henkilökirjallisuuteen lu-

kuun ottamatta Nicolaus Nycopensista (k. 1664) ja Abraham Thauvoniusta (1622–1679), jotka laativat lukuisia väitöskirjoja toimiessaan Turun akatemian professoreina ennen nimitystään piispaksi. Kansanopetuksen kannalta merkitystä on voinut olla Henricus Carsteniuksen (1612–1683) saarnoista koostuvalla hartauskirjalla *Cantio cygnea Domini nostri Jesu Christi*, josta otettiin sittemmin useita painoksia, viimeisin vuonna 1849. Sekin ilmestyi ensimmäisen kerran jo vuonna 1656, jolloin Carstenius hoiti vielä Viipurin kymnaasin lehtorin virkaa.¹²

Huomionarvoinen on kuitenkin piispa Petrus Bjuggin (k. 1656) toiminta suhteessa alueen ortodoksiväestöön. Bjugg sai vuonna 1642 Kristiinan holhoojahallitukselta määräyksen, jonka mukaan ortodokseja tuli ohjata rakentavalla tavalla oikean uskon pariin. Jonkin verran tätä jyrkempisävyisiä ohjeita Elimaeus oli saanut aikanaan tultuaan valittua Viipurin piispaksi. Kuninkaallinen Majesteetti tähtäsi siihen, että laadittaisiin kaksi katekismusta: suomenkielinen kyrillisin kirjaimin painettu katekismus ja venäjänkielinen latinalaisin

kirjaimin painettu. Bjuggin käskystä julkaistiinkin katekismus (SKB 2053), joka tähtäsi erityisesti alueen suomenkielisten ortodoksien valistamiseen ja oli sen vuoksi painettu kyrillisin kirjaimin. Katekismuksesta ei ole säilynyt yhtään kappaletta. Pipping mainitsee lisäksi vuonna 1643 julkaistun suomenkielisen katekismuksen (SKB 2054), jota ei ole myöskään säilynyt. Mahdollisesti sama kirjanen julkaistiin seuraavana vuonna kyrillisin kirjaimin, mutta suomenkielisenä. Jälkimmäinen tunnetaan Selowin katekismuksen nimellä. Tämä katekismus lienee kuulunut juuri tuohon Kuninkaallisen Majesteetin julkaisusuunnitelmaan. Sen sijaan venäjänkielistä latinalaisin kirjaimin painettua katekismusta ei ole ainakaan säilynyt.

Kuninkaallinen Majesteetti suositteli 1644, että katekismusta opettaville ja saarnaamaan halukkaille ortodoksipapeille maksettaisiin palkkiota viljana. Kyseiset papit, joita palkkioiden maksamisen perusteella tiedetään olleen useita, lienevät käyttäneet edellä mainittuja katekismuksia. Bjugg pyrki myös perustamaan Viipuriin ortodoksisen pappisseminaarin, jossa pieni joukko ortodokseja voisi harjoittaa kirjallisia opintoja. Suunnitelma ei kuitenkaan toteutunut. Hän arveli, että kun ortodoksipapisto sivistyisi ja alkaisi vaatia kansalta parempia kristinopin taitoja, luterilaisten kiinnostus ortodoksikirkkoon siirtymisestä hiipuisi. Kenties ajatuksena oli myös saattaa ortodoksisessa uskossa pitäytyneet tarkemman valvonnan alle. Katekismusten avulla pyrittiin myös lähentämään ortodokseja ja luterilaisia. Suuri huoli oli näet siitä, että ortodoksit muuttaisivat takaisin Venäjälle, mikä ei ollutkaan turha pelko. Ortodokseja Ruotsin valtakunnan yhtenäistämistoimet eivät näet miellyttäneet ja ”raja vuoti” jatkuvasti. Pelkästään vuonna 1643 lähes 220 asukkaan ”pohjoisista pogostoista” tiedetään paenneen Venäjän puolelle.¹³ Tultaessa vuosisadan loppupuolelle kirjallinen toiminta lopulta vilkastui. Tämä oli pitkälti piispa Petrus Bångin (1633–1696) ansiota ja kytkeytyi kymnaasin kirjapainon perustamiseen.

KYMNAASIN KIRJAPAINON PERUSTAMINEN JA KOULUKIRJAT

Suomessa toimi 1500-luvulla vain muutama koulu, joista yksi oli Viipurin katedraalikoulu. Oppikirjat jouduttiin hankkimaan tuolloin ja vielä seuraavan vuosisadan alussa Tukholmasta, Upsalasta tai Västeråsista, jopa Saksasta asti.¹⁴ Koska kirjojen hankkiminen oli vaivalloista, opettajat ovat ilmeisesti hoitaneet sen keskitetysti. Ulkomaisilla kirjakauppiaille oli lupa tuoda kirjoja Ruotsiin tullivapaasti. Samaa vapautta anoivat myös monet koulukirjoja maahan tuoneet opettajat, koska tämä olisi mahdollistanut kirjojen maahan tuonnin halvemmalla. Joulukuussa 1614 tiedetään, että Viipurin koulumestari Nicolaus Magnille anottiin tullivapautta voitynnyristä, jolla oli maksettu

Saksasta ostettuja koulukirjoja. Koulukirjastot olivat hyvin pieniä, vaikkakin välttämättömimmät teokset pyrittiin hankkimaan, mikäli hankintoihin vain suinkin riitti rahaa.¹⁵

Vuoden 1649 uudessa koulujärjestyksessä koulut jaettiin akatemioihin, kymnaaseihin ja triviaalikouluihin, joiden alin luokka vastasi lastenkouluja eli pedagogioita. Viipurissa toimi 1600-luvulla kymnaasi, joka oli perustettu vuonna 1641 käytännössä siten, että katedraalikoulu muutettiin kymnaasiksi samoin kuin muuallakin valtakunnassa. Muista kymnaaseista poiketen Viipurin koulu oli kaksiluokkainen. Kaupungissa oli myös kolmiluokkainen lastenkoulu, jota nimitettiin triviaalikouluksi, vaikka sekin poikkesi rakenteeltaan valtakunnan muista triviaalikouluista. Sen päätehtävä oli valmistaa oppilaita kymnaasiin. Lisäksi Viipurissa toimi yksityinen, saksalainen oppilaitos, jonka kustannuksista kaupunki huolehti 1690-luvulta lähtien. Sen oppiaineet olivat käytännönläheisiä: saksa, laskento ja kaunokirjallisuus, mutta koulu näyttää olleen kaupunkilaisten suosiossa. Toisin kuin triviaalikoulussa ja lukiossa, tähän kouluun otettiin oppilaita myös tyttöjä.¹⁶

Oppikirjojen saatavuuden parantamiseksi Viipuriin oli yritetty kymnaasin perustamisesta lähtien saada kirjapaino. Siihen, ettei oppilailta ollut kirjoja ja niiden hankkiminen muilta paikkakunnilta oli hankalaa, oli kiinnittänyt huomiota myös piispa Bjugg kertomuksessaan hiippakuntansa tilasta vuodelta 1643. Vuosisadan puolivälissä asia nostettiin esiin useampaan kertaan, mutta Kuninkaallinen Majesteetti ei anomukseen myöntynyt, vaikkakin lupasi kymnaasin avustukseksi kirjoja kuninkaallisesta kirjastosta. Kymnaasin kirjastossa oli kirjoja vain vähän ja aika ajoin kirjahankinnat olivat varojen puutteen vuoksi kokonaan pysähdyksissä. Kirjapainohankkeen toteuttaminen kävi taloudellisesti mahdolliseksi vasta piispa Petrus Bångin aikana ja tämän aktiivisen toiminnan tuloksena. Bång oli ennen Viipuriin tuloaan hoitanut Turun akatemiassa ensin kolmannen, sitten toisen teologian professorin virkaa ja myös tottunut toimimaan kirjapainokaupungissa. Turussa olivat myös ilmestyneet hänen laajat väitöskirjakompendionsa.¹⁷ Kaiken kaikkiaan hänen kirjallinen tuotantonsa oli sangen laaja ja oppinut, mihin viittasi myös Jacobus Carlqvist Bångille osoittamassaan sururunossa hänen kuolemansa jälkeen:

Hänen oppineet kirjoituksensa, jotka hän on jättänyt jälkipolville, osoittavat kyllä, miten [suuri] hänen ymmärryksensä on ollut.¹⁸

Bång perusteli painon välttämättömyyttä sillä, että oppikirjojen jäljentäminen viivästytti opintoja, kun kirjoja ei taloudellisista syistä voitu ostaa kauempaa ja kirjakauppiaatkin vaivautuivat paikkakunnalle vain harvoin. Viipurin tuomio-

kapitulin Kuninkaalliselle Majesteetille maaliskuun lopussa 1688 lähettämässä anomuksessa kiinnitettiin huomiota myös siihen, että köyhien ylioppilaiden on mahdotonta hankkia kirjoja kauempaa. Tuomiokapituli toivoi saavansa kirjanpainajan lisäksi myös paperintekijän. Kymnaasin kirjapainon perustamista oli anottu jo aiemmin tuloksetta, mutta tällä kertaa kruunu suhtautui asiaan myönteisesti – lupa heltisi jo huhtikuun puolivälissä ja paino pääsi aloittamaan toimintansa seuraavana vuonna, 1689. Tuomiokapituli sitoutui huolehtimaan kaikista kuluista, mutta käytännössä piispa kustansi itse kirjapainon perustamisen. Paperimyllyn perustaminen osoittautui kuitenkin taloudellisesti mahdottomaksi. Paperi jouduttiin siis tuottamaan ulkomailta. Suomessa ei toiminut uuden ajan alussa yhtään varteenotettavaa paperin valmistajaa – piispa Johannes Gezeliuksenkin (1615–1690) Thomasbölen paperitehdas toimi vain lyhyen aikaa eikä pystynyt tuottamaan kuin murto-osan Gezeliuksen kirjapainon tarvitsemasta paperista. Typografisen aineiston Viipurin kirjapainoa varten piispa lienee hankkinut Tukholmasta ja Tallinnasta, ehkä osin myös Saksasta. Puupiirtäjänä tunnetusta Daniel Medelplanista (n. 1657–1737), joka oli aiemmin työskennellyt myös molemmissa turkulaispainoissa, tuli Viipurin kymnaasin kirjapainon ensimmäinen painaja.¹⁹

Painaja jouduttiin vaihtamaan jo muutaman vuoden kuluttua, kun Medelplan joutui syytetyksi salavuoteudesta, mistä seuranneiden tapahtumien vuoksi hän ei voinut jatkaa kirjanpainajana. Hän muutti Pälkäneelle, jossa kuoli 1737. Isovihan aikana 1719 hän kaiversi siellä puulaatoille aapisen ja painoi sen. Aapisesta ei tunneta yhtään säilynyttä kappaletta, mutta Porthan mainitsee sen olemassaolon presidiollaan julkaistussa väitöskirjassa *De libris raris* (1792). Hänen tietonsa perustunevat piispa Carl Fredrik Mennanderin (1712–1786) kirjakokoelmaan. Vuoden 1693 tienoilla Viipurin kymnaasin kirjanpainajan tehtävää ryhtyi hoitamaan Matthias Syngman. Hänen kuoltuaan leski Elisabeth Rödh piti huolta kirjapainosta vuosina 1697–1704. Kirjanpainajien tilanne tämän jälkeen on hämärän peitossa, mutta ennen painon katoamista Thomas Abborin tiedetään painaneen kirjoja vuosina 1708–1710.²⁰

Kirjapaino ei käynnistynyt kovin onnellisissa merkeissä, koska jo sen perustamista seuraavana vuonna (1690) kaupunkia koetteli suurpalo, jossa sekä kymnaasi että sen paino tuhoutuivat. Ainoastaan kirjakkeet, karttapallot ja muutamia kirjoja onnistuttiin pelastamaan. Lopullisesti paino tuhoutui Viipurin valtauksessa kesällä 1710. Yleisesti ottaen painon perustaminen kuitenkin helpotti kirjojen hankintaa. Triviaalikoulua varten sieltä julkaistiin ainakin joitakin antiikin auktoreiden tekstejä (Cornelius Nepos, Isokrates, Horatius), Nathanael Chytraeuksen latinan kielioppi, Gerhardus Vossiuksen retoriikan oppikirja ja Johannes Bunon kirkkohistorian oppikirja. Vuoden 1693 koulu-

järjestyksen mukaisesti Cornelius Neposta luettiin triviaalikoulun neljännellä ja Horatiusta sekä Vossiusta viidennellä luokalla. Kirkkohistoria tuli uutena oppiaineena lukioihin vuoden 1693 koulujärjestyksessä. Sitä opetettiin Bunon teoksen avulla. Viipurin piispa Petrus Bång julkaisi vuonna 1694 myös oman kirkkohistorian, *Chronologia sacra* ja painatti sen kymnaasin kirjapainossa. Kirkkohistorian opettaminen oli kuulunut hänen tehtäviinsä jo hänen hoidaessaan Turun akatemian toisen teologian professorin virkaa. Kirjan esipuhe on päivätty helmikuussa 1688, joten kirja on ilmeisesti ollut valmiina jo hyvän aikaa ennen kuin sille ryhdyttiin hakemaan painolupaa vuoden 1694 tienoilla. Teos sai ilmestyttyään myönteisen vastaanoton kirkon piirissä. Mahdollisesti myös sitä on käytetty kirkkohistorian opetukseen itäisessä hiippakunnassa.

Cornelius Nepos, Isokrates ja Chytraeuksen kielioppi oli painettu myös Turussa, mutta itäsuomalaisten koululaisten kannalta kirjojen hankinta Viipurista oli tietysti helpompaa. Kaikkia vuoden 1693 koulujärjestyksessä mainittuja oppikirjoja Viipurissa ei julkaistu, mutta toisaalta oppikirjojen käytössä oli myös suuria koulukohtaisia eroja. Ainakin omassa painossa painettuja oppikirjoja koulussa varmasti käytettiin. Sen sijaan kirjat eivät näytä juurikaan levinneen emämaan puolelle. Bångin *Chronologia sacra* lukuun ottamatta ruotsalaisissa kirjastoissa ei ole säilynyt näihin päiviin Viipurin ensimmäisessä kirjapainossa painettuja oppikirjoja.²¹ Vaikka Viipurin triviaalikoulussa olivatkin vain lastenkoululuokat, kymnaasin paino painoi selvästi myös sellaista kirjallisuutta, joka oli tarkoitettu luettavaksi ylemmillä luokilla. Kenties näitä kirjoja käytettiin lukiossa.

Turun piispa Johannes Gezelius nuorempi (1647–1718) sai isänsä kuoleman (1690) jälkeen privilegion tämän kirjoittamien ja julkaisemien kirjojen painattamiseksi uusintapainoksina. Koska kuolinpesään oli jäänyt paljon myymättömiä kirjoja, hän päätti panostaa vain myyviin julkaisuihin ja painatti sen vuoksi 1690-luvun alkuvuosina useita oppikirjoja. Mahdollisesti tämä vaikeutti Viipurin kymnaasin painon toimintaa. Viipurin piispa Petrus Laurbecchius (1628–1705) valitti näet vuonna 1697 kirjeessään Kuninkaalliselle Majesteetille, ettei kymnaasin kirjapaino ollut tuottanut juuri mitään koululaisten tarvitsemia kirjoja. Kirjoja oli tuohon mennessä tuotettu vain kymmenkunta. Oppikirjoista oli siitä syystä hänen mukaansa suuri pula. Laurbecchius pyysi privilegiota oppikirjojen julkaisemista varten. Gardbergin mukaan tämän privilegion turvin julkaistiin ainoastaan yksi oppikirja, Arvidus Alopaeuksen kirjanen *Breviarium rhetoricum* (1698). Kirjapainosta huolimatta kirjoja jouduttiin jälleen tuomaan Turusta. Muun muassa Viipurin kymnaasin kirjanpainaja, Turun akatemian entinen kuvainkaivertaja Daniel Medelplan teki kirjapainon perustamisvuonna suuren joukon hankintoja Gezeliuksen turkulaispuodista. Hän osti suuren

joukon virsikirjoja sekä Sylloge-nimistä teosta, joka tarkoittanee Gezeliuksen vuonna 1688 julkaisemaa kirjaa *Vocum latinarum sylloge*. Ainakin osa näistä on tuotu sitomattomina ja sitomista varten. Medelplan teki jo Turussa ollessaan sidontatöitä, vaikkei hän ollutkaan, akatemian vaatimuksista huolimatta, liittynyt kirjansitojien ammattikuntaan.²²

KYMNAASIN KIRJAPAINON MUU TUOTANTO

Kirjapainon muu tuotanto koostui henkilökirjasista, asetuksista, oraatioista ja uskonnollisesta peruskirjallisuudesta. Vuoden 1690 pappeinkokouksessa Bång hehkuttikin kirjapainon merkitystä paitsi koulunuorison tarvitseman kirjallisuuden myös kansanopetuksen näkökulmasta. Nyt köyhätkin seurakuntalaiset kykenivät hankkimaan kirjoja ja parantamaan sitä kautta kristinopin tuntemustaan. Aiemmin nämäkin kirjat oli jouduttu tuomaan pääasiallisesti Turusta. Siellä ne oli painanut useissa tapauksissa Johannes Gezelius vanhempi omassa kirjapainossaan. Gezelius vanhempi oli julkaissut jo vuonna 1666 oman katekismuslaitoksensa (*Yxi lasten paras tawara*) sekä suomen- että ruotsinkielisenä. Gezeliuksen katekismus oli syrjäyttänyt siihen asti käytössä olleen Sorolaisen katekismuksen. Bång puolestaan laati oman katekismuksensa, joka ilmestyi Viipurin painosta vuonna 1689. Katekismus oli tarkoitettu ensisijaisesti vähemmän oppineen papiston käyttöön, jolla ei ollut tilaisuutta eikä aikaa syventää teologista tietämystään muiden teosten avulla. Bångin ja Gezelius nuoremman välille sukeutui riita katekismusten paremmuudesta, jossa molemmat syyttelivät toisiaan ja lähestyivät Kuninkaallista Majesteettia argumentoiden oman näkemyksensä puolesta. Taustalla oli epäilemättä kysymys siitä, kenen kirja sai valloittaa Viipurin kirjamarkkinat. Gezeliukset huolestuivat markkinapaikan menetyksestä, kun taas Bång näki tilaisuuden valloittaa itäisen hiippakunnan alueet oman katekismuksensa avulla. Lopputulena oli kuitenkin se, että Bångin katekismus jäi yhteen painokseen ja myöhemmin myös itäisessä hiippakunnassa palattiin lukemaan Gezeliusta, joka oli Vanhassa Suomessa käytetyin katekismus.²³

Viipurissa näyttää olleen suuri kysyntä myös virsikirjoilla. Medelplan oli tuonut niitä Turusta vuonna 1689, mutta jo seuraavan vuoden tienoilla painettiin kymnaasin kirjapainossa manuaale-tyyppinen teos. Siihen sisältyivät virsikirja, katekismus, evankeliumikirja, passio ja rukouskirja. Simolinin mukaan vuonna 1693 kirjanpainaja Keyser painoi Tukholmassa käännöksen uudesta Jesper Svedbergin virsikirjasta, joka siitä huolimatta, että se määrättiin takavarikoitavaksi, myös levisi Viipurin hiippakunnan syrjäisimpiin kolkkiin asti. Kirjaan suhtauduttiin ristiriitaisin tuntein ja sekaannusta aiheutti se, että

toiset lauloivat vanhasta, toiset uudesta virsikirjasta. Bångin ruumissaarnassa sanotaan piispan aikana virsilaulun kirkossa elpyneen ja yhdenmukaistuneen. Gardberg arvelee maininnan viittaavan Medelplanin painamaan virsikirjaan.²⁴ On mahdollista, että Medelplan painoi virsikirjan vasta Keyserin painaman virsikirjan jälkeen, jolloin viittaus virsilaulun yhdenmukaistumisesta tulisi ymmärrettäväksi. Näkemystä perustelee yhtäältä se, että ei tunnu uskottavalta, että Medelplan olisi painanut kirjan heti sen jälkeen, kun hän oli tuonut virsikirjoja Viipuriin Turusta ja toisaalta se, että virsilaulun sekaannus olisi antanut aiheita yhtenäisesti käytettävän virsikirjan julkaisemiseen Viipurissa.

Turkulaispiispojen tavoin Bång laati myös papistolle jaettavia rukouspäivien saarnarunkoja, joita myytiin kirjapainosta. Niitä laativat myös hänen seuraajansa Laurbecchius ja Lund (1657–1729). Ainakin Viipurin hiippakunnan puolella saarnarungoista kerättiin siis maksu, vaikka Turusta niiden maksamisesta ei ole säilynyt tietoja. Viipurin hiippakunnassa saarnarunkoja ei siis näytetä lähetetyn papistolle kiertokirjeiden mukana kuten Turussa. Syynä saattaa olla niiden maksullisuus. Mikkelin kirkkoherra, sittemmin Porvoon tuomiorovastina toiminut Georgius Helsingius (1662–1741) lähetti vuoden 1707 helmikuussa kiertokirjeen mukana papistolle kuitenkin kyseisen vuoden almanakkoja, siltä varalta, ettei heillä niitä sattunut vielä olemaan.²⁵ Siitä, mistä almanakat oli hankittu tai oletettiin pappien maksavan niistä, ei ole säilynyt tietoa.

Synodaali- eli pappeinkokousten yhteydessä oli tapana pitää jumalanpalvelus. Papiston opillista tasoa pidettiin yllä puolestaan näiden kokousten yhteydessä järjestettävillä synodaaliväitöstilaisuuksilla, joissa ennalta tehtävään valitut hiippakunnan papit puolustivat kollegansa laatimaa synodaaliväitöskirjaa. Synodaaliväitöskirjat tavallisesti painettiin, toisinaan painettiin myös jumalanpalveluksissa pidetyt saarnat. Synodaalisaarvoja Viipurin hiippakunnasta on säilynyt 1600-luvulta vain kaksi kappaletta, samoin painettuja synodaaliväitöskirjoja. Molemmat ilmestyivät Turussa 1660-luvulla piispa Nicolaus Nycopensiksen piispuuskaudella. Nycopensista arvostettiin erityisesti synodaalikokousinstituution vahvistajana. Kun Viipuriin perustettiin kirjapaino, myös hiippakunnan synodaaliväitöskirjojen painaminen siirtyi sille. Seuraavat painetut synodaaliväitökset, yhteensä kuusi kappaletta Laurbecchiuksen ja Lundin ajalta, tuotettiin jo omassa kirjapainossa.

Toisin kuin saarnarunkojen kohdalla, synodaalikirjaset lähetettiin suoraan rovastikuntiin, kun taas maksu tuli suorittaa kirjapainoon. Papisto oli sitoutunut suorittamaan kirjapainoon painatusavustuksen, jonka turvin ilmeisesti painettiin muitakin seurakunnille tarpeellisia tekstejä, kuten saarnarunkoja ja kirkossa luettavia kuulutuksia. Painatustuen maksamisesta muistutettiin papistoa toistuvasti 1600- ja 1700-lukujen vaihteessa. Painatustuen määrästä

ei lähteissä ole mainintaa, tuen määrä lienee ollut vakio. Synodaaliväitöskirjoilla oli kullakin erillinen hinta, joka määrittyi todennäköisesti painatteen laajuuden ja paperin hinnan perusteella. Vuonna 1704 tuomiokapituli muistutti puolestaan Pernajan rovastia siitä, että rovastikuntaan lähetetyt vuoden 1702 synodaalikirjat olivat edelleen osittain maksamatta. Aiempien maksujen suorittaminen oli edellytys uusien kirjojen saamiselle. Näyttää siltä, että maksuja ei kuitenkaan kerätty aina välittömästi, vaan vuoden 1703 kiertokirjeessä muistutettiin kaikkia seurakuntia sekä edellisen että kuluvan vuoden synodaaliväitösten maksuista.²⁶

Oppikirjojen ja kirkollisen kirjallisuuden lisäksi kymnaasin kirjapaino tuotti muiden kirjapainojen tavoin jonkin verran myös henkilökirjallisuutta eli hääonnitteluja, ruumissaarvoja, suruvalitusrunoja ja -tekstejä hautajaisiin sekä muutaman asetuksen. Pienpainatteita tunnetaan nelisenkymmentä, mikä on Toini Melanderin arvion mukaan suhteellisen pieni määrä ja kertoo siitä, että erityisesti tämän tyyppinen aineisto on vuosisatojen kuluessa kokonaan kadonnut. Kymnaasin kirjapaino toimi vain reilun kymmenen vuoden ajan. Suuren Pohjan sodan alettua kirjapainon tiloja käytettiin sotaväen majoittumiseen. 1700-luvun ensimmäisen vuosikymmenen aikana painotoiminta oli suurimmaksi osaksi pysähdyksissä kaupungissa vallitsevan poikkeustilan vuoksi. Vuosilta 1708 ja 1709 tunnetaan muutamia pienpainatteiksi luokiteltavia julkaisuja. Viimeisin Viipurin kymnaasin painotuote oli vuonna 1710 painettu suomenkielinen rukouspäiväjulistus. Kun venäläiset miehittivät kaupungin kesällä 1710, kirjapainon toiminta kävi mahdottomaksi ja se lakkasi käytännössä olemasta. Painon kohtalosta ei tiedetä tarkemmin. Mahdollisesti se tuhoutui tai vietiin maasta sotasaaliina. Lyhyenä elinaikanaan se ehtii tuottaa vain 58 näihin päiviin asti säilynyttä julkaisua. Nimeltä tunnettuja painatteita, joista osa on siis kadonnut, on noin 85.²⁷ Valtaosa säilyneistä on erittäin huonokuntoisia. On todennäköistä, että painosta on ilmestynyt säilyneiden lisäksi jonkin verran nykypäivänä tuntemattomia painatteita.

KUNINKAALLINEN MAJESTEETTI JA SEURAKUNTIEN KIRJAHANKINNAT

Kruunu edellytti seurakunnilta, että nämä hankkivat tiettyjä kirkollisia kirjoja. Seurakunnilta kerättiin painatusrahoja tällaisista kirjoista etukäteen, mikä mahdollisti kirjojen julkaisemisen. Myöhemmin menettelystä kehittyi ennakotilausjärjestelmä, jota hyödynsivät myös yksittäiset kirjapainot ja kustantajat. Osa kirjoista ja pienpainatteista oli puolestaan sellaisia, joita kruunu lähetti seurakuntiin siellä käytettäväksi ja luettaviksi – usein ilman erillistä maksua. Säännöllisesti seurakunnille toimitettaviin julkaisuihin kuuluivat luonnollises-

ti erilaiset kuninkaalliset plakaatit, asetukset ja määräykset. Asetusten suomen-taminen, painattaminen ja jakaminen näyttävät kuuluneen tuomiokapitulille eikä niistä ole ilmeisesti kerätty seurakunnilta maksua. Turun hiippakunnassa asetusluontoisten tekstien painatuksesta vastasi ensin akatemian, myöhemmin Gezeliuksen kirjapaino.

Tammikuun alussa 1693 piispa Bång huolehti siitä, että Upsalan kokouksen (1593) muistoksi järjestettäviä juhlallisuuksia koskeva plakaatti tulisi pian käännettyksi ja levitetyksi seurakuntiin. Levityksen hoitivat lukkarit. Juhlasta muodostui karoliinisen yksinvaltiuden ja luterilaisen kirkon liiton demonstraatio luentoineen, väittelyineen, promootioineen, saarnoineen ja tykinlaukauksineen. Juhlan kunniaksi valmisteltiin uusintapainosta Upsalan kokouksen päätöksistä ja kesäkuussa 1693 Kuninkaallinen Majesteetti kantoi huolta siitä, että uunituoreen uusintapainoksen suomennos varmasti lähetettiin Viipurin, Narvan, Viron ja Liivinmaan suomalaisiin seurakuntiin. Käytännössä kruunu maksoi myös seurakunnille jaettavat Upsalan kokouksen päätökset, joten seurakunnat saivat kirjan ilmaiseksi.²⁸

Upsalan kokouksen (1593) satavuotisjuhlallisuuDET heijastavat itsevaltiuden tarkoitusperiä. Itsevaltiutus edellytti yksimielisyyttä poliittisissa, yhteiskunnallisissa ja kirkollisissa kysymyksissä. Näitä pyrkimyksiä tuki valtakunnassa käytettävien virallisten kirkollisten kirjojen yhdenmukaistaminen. Ensimmäiseksi tämä koski kirkkolakia (1686, suom. 1688), mutta 1690-luvun mittaan myös katekismuksesta, kirkkokäsikirjasta ja virsikirjasta laadittiin koko valtakunnassa voimassaolevat laitokset.²⁹ Kirkkokäsikirjan suomennos saatiin valmiiksi loppuvuodesta 1694. Piispa Gezeliukselta pyydettiin tuolloin luetteloja Suomen kirkkojen määrästä käsikirjan lähettämistä varten. Siitä toimitettiin kappale kaikille kirkkoille ja seurakunnille Turun, Viipurin ja Tallinnan hiippakunnissa sekä Liivinmaan, Narvan ja Saarenmaan superintendenttikunnissa. Kirjat tuli sidottaa valmiiksi Turussa ja lähettää sieltä eteenpäin. Ranskalaiseen nahkaan sidotun käsikirjan kappalehinta oli kaksi kuparitaalaria.³⁰

Niin pian kuin ruotsalainen virsikirja saatiin hyväksytyä, sitä ryhdyttiin kruunun taholta markkinoimaan. Niinpä jo maaliskuussa 1696 sekä Turun että Viipurin tuomiokapitulit saivat vastaanottaa Kuninkaallisen Majesteetin kirjeen, jossa kaikkia hiippakunnan ruotsinkielisiä seurakuntia kehoitettiin hankkimaan sekä ruotsinkielisen virsikirjan sidottu kappale neljän ja valmis-teilla ollut ruotsinkielinen Raamattu kahdeksan hopeataalarin hintaan. Vuonna 1703 Raamattu oli jo ilmestynyt ja seurakuntia muistutettiin kiertokirjeellä uudelleen sen hankkimisesta. Nyt sidotun kappaleen hinta ilmoitettiin kuparitaalareissa (24 kuparitaalaria = 8 hopeataalaria). Ilmeisesti Uudenmaan seurakunnat, jossa ruotsinkieliset seurakunnat valtaosaltaan sijaitsivat, eivät

olleet kiirehtineet Raamatun hankintaa. Vuoden 1704 alussa niitä lähestyttiin uudella, yksityiskohtaisemmalla paimenkirjeellä samaan asiaan liittyen. Kesään mennessä raamatunhankintatilanne vain vaikeutui. Kirjaa oli nähtävästi myyty liian halvalla, mistä syystä sen hintaa nostettiin ja niiltäkin, jotka olivat jo jotain maksaneet, kerättiin Raamatusta lisämaksua. Köyhien seurakuntien kohdalla kehoitettiin turvautumaan esimerkiksi kolehtiin rahojen kokoamiseksi. Kiertokirjeestä saa sellaisen käsityksen, että tällä kertaa hankintavollisuus ei koskenut enää ainoastaan ruotsinkielisiä vaan kaikkia Viipurin hiippakunnan seurakuntia. Kirjeet ja vetoamukset eivät tuottaneet toivottua tulosta, koska vielä vuoden 1707 lopullakin piispa puuttui siihen, ettei ruotsinkielistä virsikirjaa sen enempää kuin Raamattuakaan ollut vielä asianmukaisesti maksettu. Itse Viipurin väestö oli valtaosaltaan suomenkielistä, joskin kaupungin porvaristoon kuului sekä ruotsin- että saksankielinen vähemmistö.³¹ Koko hiippakuntaa ajatellen ruotsinkielisen väestön määrä oli pienehkö, mikä on varmasti vaikuttanut halukkuuteen hankkia ja varsinkin maksaa ruotsinkielisiä kirkollisia kirjoja.

Vuonna 1708 ilmestyi Linköpingin rovasti Erland Dryseliuksen laatima laajahko Uuden testamentin kirkkohistoria. Myös sen julkaisemisessa Kuningaallinen Majesteetti oli tullut avuksi ja velvoitti jo edellisvuonna kaikki emäseurakuntien pääkirkot maksamaan kirjasta ennakkotilausmaksua kolme karoliinia. Samalla ennakkotilauhinnalla myös yksityishenkilöiden, esimerkiksi seurakunnan papiston, oli mahdollista hankkia kyseinen kirja.³² Kaikki nämä kruunun hiippakuntaan toimittamat tai hankittaviksi määräämät kirjat julkaistiin muualla – pääkaupungissa tai Turussa.

YKSITYISHENKILÖIDEN KIRJANOMISTUS VIIPURISSA

Viipurin perukirjasarja on tuhoutunut eikä perukirjojen laatiminen muutenkaan ennen vuoden 1734 lain voimaantuloa ollut kovin yleistä, mistä syystä tiedot viipurilaisten kirjanomistuksesta ovat fragmentaarisia. Koska kaupungissa kuitenkin asui oppisäätyä ja porvaristoa, jotka olivat tutkittavana aikana yleensä merkittävimpiä kirjanomistajia, jonkinlainen katsaus heidän kirjastoihinsa on paikallaan. Seuraavaan on sen vuoksi kerätty yhteen eri lähteistä peräisin olevia hajatietoja tähän liittyen.

Varhaisin tunnettu viipurilaiskirjasto kuului Viipurin linnan kappalaiselle, Johannes Blockille (n. 1480–1545). Block saapui Viipuriin Tartosta mukanaan noin 180 teoksen kirjasto, joka oli noissa oloissa valtavan kokoinen. Kirjasto sisälsi niin käsikirjoituksia kuin inkunaabeleita sekä miltei kolmesataa 1500-luvun alun painatetta. Block oli jo reformaation miehiä, mikä kuvastuu myös

hänen kirjastostaan. Hänellä oli Melanchthonin *Loci communes* ja Erasmusen Matteus-kommentaari sekä Lutherin kirjoitus luostarilupauksia vastaan (1521) ja Justus Jonaksen ja Andreas Karlstadin pappisavioliittoa puolustavat kirjaset vuodelta 1522. Tartossa ollessaan häntä kiinnostivat vanhan kirkon opettajat ja siksi hän hankki Hieronymuksen, Athanasiuksen, Origeneen ja Johannes Khrysostomoksen teokset. Arvokkain tähän sarjaan kuuluvista kirjoista oli Johannes Amerbacin ja Johannes Forbenin julkaisema yhdeksänosainen Augustinus-laitos (1506). Vaikka kirjojen hankkiminen Viipuriin ei ollut kovin helppoa, Blockin onnistui ostaa kirjoja myös Viipuriin saapumisensa jälkeen. Tuolloin hän hankki Lutherin postillan (1528), Franciscus Lambertuksen kommentaarit pieniin profeettoihin (1525, 1526), Otto Brunfelsin raamatunlausekokoelman (1528) sekä Herman Boden vuonna 1531 painetun teoksen, jossa haetaan yhteistä pohjaa riitojen repimälle kirkolle. Block osti kaikki kirjansa Saksasta, osan Kölnistä, osan Strassburgista. Blockin kirjasto oli paitsi Viipurin, myös koko Suomen kannalta aikansa merkittävin ja hän mielihyvin myös esitteli sitä vierailleen.³³

Monet Viipurin piispoista olivat toimineet ennen virkaan tuloaan professoreina tai koulujen opettajina ja useilla heistä oli myös kirjallista tuotantoa. Oli siis luonnollista, että heillä oli myös merkittäviä kirjastoja. Näistä on valitettavasti säilynyt vain vähän tietoja. Petrus Bång mainitsee edeltäjänsä Henricus Carsteniuksen ruumissaarnassa tämän ahkeraksi kirjojen lukijaksi. Viranhoidonsa viimeisinä vuosina, jolloin voimia piispallisiin tehtäviin ei enää riittänyt, kirjat tarjosivat hänelle lohtua ja ajankulua:³⁴

kun hänen rakas vaimonsa, lapsensa ja ystävänsä kysyivät häneltä, eikö aika käynyt hänelle pitkäksi, hän vastasi, että hän sai mitä suloisinta ajankulua rakkaista kirjoistaan, joita hän luki joka päivä aamusta iltaan (koska Jumala oli suonut hänelle armossaan, vaikka hän olikin vanha, hyvän näön, kuulon ja sen tapaiset).

Rakkaimpia Carsteniukselle olivat Psalmi ja erityisesti psalmi 71, jonka hän luki joka aamu. Siinä psalminkirjoittaja turvautuu Jumalaan vanhuuden ja heikkouden kohdatessa:

Älä hylkää minua nyt vanhuuden päivinä, älä jätä, kun voimani uupuvat ... Kun nyt olen vanha ja harmaapäinen, älä hylkää minua, Jumala. (Ps. 71:9, 18)

Myös Carsteniuksen seuraajalla, Petrus Bångilla oli merkittävä kirjasto. Valitettavasti Turun palossa vuonna 1681 hän menetti osan kirjoistaan ja käsikirjoituksistaan. Päätellen kuitenkin siitä, miten hän viittaa kirjoihin myöhemmässä

tuotannossaan, suuri osa kirjastosta myös säästy. Toki hän ei ole ollut omia kirjoituksiaan laatiessaan vain oman kirjastonsa varassa, vaan on voinut käyttää kirjoja myös Tukholmassa ja Turussa. Suuria kirjastoja oli myös koulujen opettajilla. Esimerkiksi kollega Simon Martinin tiedetään jättäneen kuollessaan (1639) jälkeensä kirjaston, jonka arvo oli 447 kuparitaalaria.³⁵

Viipurissa vaikutti useita merkittäviä porvareita, joista monet olivat saksalaissyntyisiä. Näihin kuului muun muassa Viipurin pormestarina 1630–1647/1648 toiminut Caspar Thile. Hän omisti vuonna 1650 yli 30 teosta sisältävän kirjaston, johon kuului niin latinan-, saksan- kuin ruotsinkielisiä teoksia. Thile toimi kaupungissa oikeuspormestarina, mistä syystä ei ole ihme, että kirjastoon sisältyi juridista kirjallisuutta, muun muassa Lyypekin kaupungin statuutit ja ruotsalaisia lakikirjoja. Kenties erikoisin hänen omistamistaan teoksista, joka sijoittui juridisen ja teologisen kirjallisuuden välimaastoon oli Jakob Ayrerin vuonna 1600 ilmestynyt *Historischer Processus Iuris, In welchem sich Lucifer uber Jesum, darumb daß er ihm die Hellen zerstöhrt, eingenommen, die Gefangene darauß erlöst ... auff das aller hefftigest beklaget*. Kyseessä on Luciferin ja Jeesuksen välinen oikeudenkäynti Jeesuksen kuoleman jälkeen ennen hänen ylösnousemustaan. Vaikka teos on luonteeltaan teologinen, sen tapahtumat on muokattu todellisen oikeusprosessin muotoon.³⁶

Itse asiassa Thile omisti hämmästyttävän vähän juridista kirjallisuutta. Suuri osa hänen kirjastostaan koostui erilaisista historiallisista teoksista. Mukana on esimerkiksi Seth Calvisiuksen historiallista kronologiaa käsittelevä teos, Puolan historia ja venäläinen kronikka. Historian rinnalla Thile näyttää olleen joko kiinnostunut oppikirjoista tai säilyttänyt aikanaan erityisesti latinanopinnoissaan tarvitseman kirjallisuuden. Kirjastoon sisältyi useita oppikirjoina käytettyjä latinalaisten auktoreiden, kuten Ciceron, Vergiliuksen ja Terentiuksen teoksia sekä Nicodemus Frischlinin latinan kielioppi ja latinalaisten fraasien ja synonyymien sanakirjat. Hänellä lienee ollut hyvä latinantaito, koska suurin osa hänen omistamistaan kirjoista oli latinakielisiä. Thileä ovat kiinnostaneet myös erilaiset demonologiaan liittyvät julkaisut, mitä osoittaa sekä edellä mainittu Ayrerin teos että Henning Grossen *Magica seu mirabilium historiarum de spectris* (Eisleben 1597). Uskontoa kirjastossa edustivat ruotsinkielinen psalttari, joukko ruumissaarvoja ja Kristuksen valtakunnan historia.³⁷

Sitä vastoin Thilen pojan, Carl Thilen kirjasto koostui miltei yksinomaan uskonnollisesta kirjallisuudesta. On mahdollista, että kyseessä olevat kirjat ovat alun perin kuuluneet hänen isänsä kirjastoon, mutta tätä ei voida tietää varmasti. Carl Thile omisti muun muassa Lewis Baylyn *Praxis pietatixen* saksankielisenä sekä joukon evankeliumi-, rukous- ja virsikirjoja. Valtaosa kirjoista oli saksankielisiä. Näiden lisäksi hänellä oli muutama koulukirja. Muista 1600-lu-

vun viipurilaiskirjastoista tiedetään se, että maaherra Anders Lindhielm lahjoitti Petrus Carsteniukselle, joka oli vuoden 1690 suurpalossa menettänyt koko kirjastonsa, 30 arvokasta teosta. Kirjojen nimekkeistä ei ole säilynyt tietoa.³⁸

JOHTOPÄÄTÖKSET

Viipurin sijainti idän ja lännen rajalla sekä kaupungin kansainvälisyys heijastuivat myös alueen kirjalliseen kulttuuriin. Yhteydet Baltiaan ja Saksaan näkyivät saksalaissyntyisten sitojien ja kiertävien kirjakauppiaiden sekä saksalaisten tai Saksasta Baltian kautta tuotettujen kirjojen suhteellisen suurena määränä. Toisaalta asema Ruotsin valtakunnan itäisimpänä, usein sotatantereeksi joutuvana kolkkana vaikeutti usein aivan keskeisenkin uskonnollisen peruskirjallisuuden ja oppikirjojen hankintaa kohtuuttomasti. Toisin sanoen kauppaa käyvän varakkaan ja kielitaitoisen porvariston ja oppisäädyn kirjanhankintamahdollisuudet olivat huomattavasti paremmat kuin köyhien suomen- tai ruotsinkielisten alempien yhteiskuntaryhmien. Harvat säilyneet tiedot yksityiskirjastoista tukevat tätä oletusta. On kuitenkin huomattava, että suhteellisen harvat näihin kirjastoihin sisältyvät kirjat oli hankittu Viipurista, vaan suoraan Ruotsista, Saksasta tai Baltiasta.

Monet piispoista kantoivat huolta kansanopetuksessa ja opinnoissa tarvittavien kirjojen laatimisesta ja julkaisemisesta ja kymnaasin kirjapainon perustaminen vuonna 1689 omalta osaltaan helpotti tilannetta. Viipurin hiippakuntaa koskivat samat kuninkaalliset kirjanhankintamääräykset ja se sai samat tiedot ilmestymässä olevista julkaisuista kuin Turunkin hiippakunta. Idässä määräksiä kuitenkin usein laiminlyötiin yksinkertaisesti rahanpuutteen vuoksi. Viipurissa julkaistun kirjallisuuden määrästä ei ole tarkkaa tietoa, koska kirjoja on oletettavasti jonkin verran kokonaan kadonnut eikä kaikista painetuiksi tiedetyistä julkaisuista ole säilynyt nykypäiviin yhtään kappaletta.

Viitteet

- 1 Sen sijaan kaunokirjallisuus jää tässä artikkelissa vähälle huomiolle. Katso siitä esimerkiksi Riikonen 2003; Riikonen 2008. Keskiajan liturgisesta kirjallisuudesta Jyrki Knuutilan ja Markus Hiekkasen artikkeli tässä teoksessa.
- 2 Stenberg 1923, 102; Heininen 2000, 167–168. Viipurin hiippakunnassa ja Viipurin kaupungissa noudatetuista liturgisista käytänteistä tarkemmin Jyrki Knuutilan ja Markus Hiekkasen artikkeli tässä teoksessa.
- 3 Leinberg 1884–1901 IV, 57; Schüch 1923, 63; Stenberg 1923, 102; Vallinkoski 1948, 77.
- 4 Stenberg 1943, 103–104; Vallinkoski 1948, 205.
- 5 Ruuth 1906, 428; Stenberg 1943, 102–103; Vallinkoski 1948, 85; Lagerqvist – Nathorst-Böös 1993, 68; Vallinkoski 1992, 229–230; Laine T 1997b, 57.
- 6 Heininen 1977, 36; Parvio 1978a, 184–185; Parvio 1978b, 22; Heininen 2005, 17–18; Heininen 2012, 90, 102, 106, 109, 144. Paulus Juustenin toiminnasta Viipurin ja Turun hiippakunnissa myös Knuutilan ja Hiekkasen artikkeli tässä teoksessa.
- 7 SKB 1996, nrot 2047; Parvio 1978a, 186; Parvio 1978b, 16, 24; Heininen 2012, 131–132.
- 8 Juusten 1575, A1r.; Parvio 1978a, 186–187; Parvio 1978b, 27–28, 126; SKB 1996, nro 2048; Laine T 1997e, 140; Heininen 2012, 133–135.
- 9 Elimaëus 1629, A2r.; Simolin 1912, 78; SKB 1996, nrot 1008, 1078–1079, 4215; Knuutila 1997a, 125–127; Heininen 2005, 23.
- 10 Luther 1607, A10–A11; Matrikelportal Rostock, (<http://purl.uni-rostock.de/matrikel/100020481>). Carelius nousi yleisempään tietoisuuteen kirjallisena toimijana loppuvuodesta 2015, jolloin julkistettiin TT Suvi-Päivi Kosken Saksasta tekemä, tätä virsikirjaa ja Lutherin katekismuksen suomennosta koskeva löytö.
- 11 Mannerheim 1983, 109; SKB 1996, 3058–3061; Knuutila 1997b, 134–135; Laine T 1997a, 83–84; Laine T 1997c, 88; Lehtonen 1999, 31; Heininen 2005, 53.
- 12 SKB 1996, nrot 821–823, 2735–2764, 3751–3787 ja eri kohdin.
- 13 SKHSP 1892–1897, 82–83; Leinberg 1893, 227, 229, 232; SKB 1996, 2053–2055; Saloheimo 1999, 4, 6–11. Pohjoisia pogostoja olivat Sortavala, Salmi, Suistamo, Pälkjärvi, Suojärvi, Kitee, Ilomantsi, Liperi, Tohmajärvi, Uukuniemi, Tiurala ja Jougio; Laasonen 2000a; Laasonen 2000b; Heininen 2005, 23, 35, 60–61; Laasonen 2005, 21–22, 41, 52, 61. Laasonen (2005) käsittelee perusteellisesti ortodoksien muuttoa Käkisalmen läänistä Venäjälle 1600-luvulla.
- 14 Leinberg 1884–1901 IV, 55–56; Hanho 1947, 27–31.
- 15 Leinberg 1884–1901 I, 273; IV, 57–58; III, 21; Vallinkoski 1948, 78; Gardberg 1949–1973, 54–55.
- 16 Ruuth 1906, 425; Hanho 1947, 37–38; 55–57, 60; Ruuth – Halila 1974, 343; Heininen 2005, 51. Lukion lehtoreista tarkemmin Simo Heinisen artikkeli tässä teoksessa.
- 17 Leinberg 1884–1901 II, 161; Gardberg 1949, 225–228; SKB 1996, nrot 720–736, 741–753, 756–776; Laasonen 2011.
- 18 Carlqwist 1696, A2v: ”Hans Lärda Skriffter, dem han oss har lemnadt qwar Nog wijsa, hwad förstånd hoos honom hysat har.”
- 19 Leinberg 1884–1901 III, 166–168; Simolin 1912, 137; Gardberg 1949, 229–230, 232, 234; Heininen 2005, 54.
- 20 Porthan & Alopæus 1792, 43; Ruuth 1906, 430; Gardberg 1949, 235–237; Mannerheim 1983, 108. Medelplanin saveluoteuteen liittyvää oikeudenkäyntiä valottaa tarkemmin artikkelissaan Jouni Keskinen (Keskinen 2016, 156–168).
- 21 Hanho 1947, 227–228; SKB 1996, nrot 708, 719, 861–863, 906–908, 1932, 1998–1999, 4246–4247; Laine T 1997d, 63–64; Laasonen 2000a; Heininen 2005, 54–55; Libris, haku: Wiburg/Viburg.

- 22** KA Mf VAY 3363; Leinberg 1884–1901 III, 196–197; Gardberg 1949, 234, 246; SKB 1996, nro 1465. Vuosina 1689–1696 Viipurissa painettuja julkaisuja tunnetaan kolmisenkymmentä, joista noin kymmenen on oppikirjoja. SKB 1996.
- 23** Simolin 1912, 139–142; Gardberg 1949, 242–244; SKB 1996, nro 777; Tiimonen 2001, 147; Heininen 2005, 54. Gardbergin mukaan Bång väitti Gezeliuksen poikenneen Lutherista ja Simolinin mukaan Gezelius nuorempi esitti jo ennen Bångin katekismuksen ilmestymistä epäilyn siitä, että se ei ollut Lutherin katekismuksen mukainen. Vastauksessaan Kuninkaalliselle Majesteetille 4.6.1690 Bång tuo ilmi aiempien suomenkielisten katekismusten toisistaan ja Lutherista poikkeavat sanamuodot ja perustelee oman katekismuksensa Luther-uskollisuutta. Leinberg 1884–1901 V, 28. Pipping on olettanut, ettei Bångin katekismusta olisi saatu lainkaan levittää. Tämä tuskin pitää paikkaansa, sillä Serlachiuksen muistiinpanojen mukaan (21.–23.1.1690) kirjaa oli levitetty seurakuntiin, Lempiäinen 1970, 109.
- 24** Gardberg 1949, 244; SKB 1996, nro 4235.
- 25** HMA PTA Da:1 Rovastikunnille 4.3.1704; Simolin 1916, nrot 77, 91; Lagus (Kotivuori) 2005, nro 2759.
- 26** HMA PTA Da:1 Pernajan rovastille 6.5.1704; SKHSP 1892–1897, 32–33; Simolin 1916, nro 75; Koskenvesa 1984, 46–52; SKB 1996, nrot 1885, 2756; Heininen 2005, 41.
- 27** Stenberg 1923, 104; Gardberg 1949–1973, 242, 246–250; Mannerheim 1983, 108. Ruuth 1906, 430 mainitsee Pippingin tunteneen 43 Viipurin kymnaasin kirjapainon painatetta ja Laguksen löytäneen vielä 15. Lisäksi Neovius on täydentänyt listaa joukolla kiertokirjeitä ja muita julkaisuja. Suomen kansallisbibliografiassa Viipurissa painettuja julkaisuja, joista osa ei ole säilynyt, tunnetaan 60 kappaletta. SKB 1996, hakemisto 603, 606.
- 28** TMA TTA EI:1 3.4.1693, 30.6.1693 § 4–5, 5.11.1694; Simolin 1916, nro 50; Laine T 1997f, 294–295; Rystad 2001, 350, 356–357; Laine T 2006, Asetusten julkaisemisesta ja käytöstä 1700-luvun osalta on kirjoittanut monografian Elisabeth Reutersvärd (Reutersvärd 2001).
- 29** Laine E M 1996, 16–19; Ohlmarks - Bærendtz 1999, 279; Rystad 2001, 345–350.
- 30** HMA PTA Ea:1 5.11.1694; Tengström 1833, 79–80.
- 31** HMA PTA Ea:1 16.3.1696, 22.3.1696; TMA TTA EI:1 22.3.1696; Simolin 1916, nro 74, 76, 79, 102; Ruuth - Halila 1974, 75–79, 81.
- 32** Simolin 1916, nro 103, 106.
- 33** Heininen 2007, 36–39.
- 34** Bång 1683, F3r: ”tå hans k. maka, barn och wänner honom frågade: om tijden icke gjordes honom lång? gaff han swar: det han ett mehr än liufigit tijdfördriff hade aff sine härlige böcker, dem han ifrån mårgonen in til aftonen hwar dagh läste vthi (emedan Gudh vthi des goda ålder in til det yttersta honom medh en start syyn, hörsel och slijkt benådade).”
- 35** Ruuth 1906, 428; Simolin 1912, 167–168; Ruuth - Halila 1974, 369–370.
- 36** Ayrey 1600; Lagus 1892, 30; Ruuth 1906, 428; Ruuth - Halila 1974, 369–370; vrt. Karonen 2016, 45.
- 37** Ruuth 1906, 428.
- 38** Ruuth 1906, 428; Ruuth - Halila 1974, 369–370. Petrus Carsteniuksesta ja hänen monipuolisesta toiminnastaan katso myös esimerkiksi Simo Heinisen artikkeli sekä Pentti Paavolaisen tietolaatikko tässä teoksessa.

Lähdeluettelo

Alkuperäislähteet

Kansallisarkisto, Helsinki

Gezelius-suvun kokoelma (VAY Mf. 3363)

Hämeenlinnan maakunta-arkisto,
Hämeenlinna (HMA)

Porvoon tuomiokapitulin arkisto (PTA)

Kirjekonseptit 1702-1722 (Da:1)

Kuninkaalliset kirjeet 1678-1709 (Ea1)

Turun maakunta-arkisto (TMA)

Turun tuomiokapitulin arkisto (TTA)

Kuninkaalliset kirjeet 1335-1728 (Ei:1)

Painetut lähteet

Ayrer 1600. Ayrer, Jakob. Historischer Processus Iuris, In welchem sich Lucifer über Jesum, darumb daß er ihm die Hellen zerstöhrt, eingenommen, die Gefangene darauß erlöset ... auff das aller hefftigest beklaget. Franckfort am Mayn.

Bång 1683. Bång, Petrus, Christeligh lijk-predikan : öfwer ... mag. Henricum Carstenium, wälförordnadt biskop i Wijborg: tå hans salige lekamen, ... blef beledsagat til sin graaf och hwijlocammar, vthi Wijborgz doom-kyrckia, festo trinitatis (den 3. junji [sic]) anno 1683. Hållen dersammastådes af Petro Bång, s. theol. doctore, och salige biskopens successore. Åbo.

Carlqwist 1696. Carlqwist, Jacobus, Förduncklat til sitt steen... - Sorge-Moln Upstigit, Då ... Biskop öfwer Wijborgz Stifft ... Doctor Petrus Bång, Så lede af Werlden, ... med Solenn Begrafningz-Act, behörigen wardt Jordsatt i Wijborgz Dom-Kyrkia, den 25 Augusti Anno 1696. ... Optecknat Af Wån och myckit obligerade Tienare. Åbo.

Elimaeus 1629. Elimaeus, Olaus, Käsikiria, Jossa on Käsitetty, millätawalla Jumalan palwelus, Christillisten Ceremoniain ia Kirconmenoin cansa, Somen Seuracunnis pidhettämän pitä. Stockholmis: Thomas Georgii.

Juusten 1575. Juusten, Paulus, Se Pyhä Messu Somen kielen ei Pauin Mutta pyhän Euangeliumin ja Christillisen Seuracunnan tauan iälken visusta Suomen Turus coottu. Stockholmis.

Leinberg 1884-1901. Leinberg K. G., Handlingar rörande finska skolväsendets historia I-IV. Jyväskylä: K. G. Leinberg.

Leinberg 1893. Leinberg K. G., Handlingar rörande Finska kyrkan och presterskapet. Andra samlingen. 1627-1651. Jämte tillägg till första samlingen. Jyväskylä: K. G. Leinberg.

Luther 1607. Luther, Martin, Catechimus [!] se on christilisen opin pää cappaleet, D. Martinus Lutherin vlostoimituxen cansa, soomen kielen tulkitut. Lyhykäisen esipuheen cansa, iosa yxikertaisesta tiettäväxi tehdän, quinga itze cukin christitty, hänens swren hödytyxen cansa ioca päivä catechismuxessa hariotta machta ... Rostokissa.

Porthan & Alopaeus 1792. Porthan, Henrik Gabriel (praes.) & Alopaeus, Petrus Johannes (resp.), Animadversiones de libris raris. Quarum partem posteriorem cons. ampl. fac. phil. Aboënsis praeside m. Henrico Gabriele Porthan, eloq. prof. reg. [et] ord. R. Acad. litt. hum. hist. [et] antiquitt. membro. Pro gradu publico examini modeste submittit Petrus Johannes Alopaeus, Wiburgensis, in audit. maj. die XVIII. Jun. MDCCXCII. h. a. m. c. Aboae.

Simolin 1916. Simolin, Albin, Urkunder rörande det äldre Wiborgska stiftet. Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar XIII, 1. Helsingfors: Finska kyrkohistoriska samfundet.

SKHSP 1892-1897. Suomen kirkkohistoriallisen seuran pöytäkirjat liitteineen 1892-1897. I. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

Bibliografiat ja matrikelit

SKB 1996. Laine, Tuija, Nyqvist, Rita (toim.), Suomen kansallisbibliografia 1488-1827 & Hakemisto. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 59-60/Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 642-643. Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto & Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Vallinkoski 1992. Vallinkoski, Jorma, Suomen kirjansitojamestarit 1514-1868. Toim. Jarl Pousar. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 54. Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto.

Internet-lähteet

Libris - De svenska bibliotekens gemensamma katalog (<http://libris.kb.se/>)

Matrikelportal Rostock - Datenbankedition der Immatrikulationen an der Universität Rostock seit 1419 (<http://matrikel.uni-rostock.de/index.action>)

Tutkimuskirjallisuus

Gardberg 1949-1973. Gardberg, Carl-Rudolf, Kirjapainotaito Suomessa I-III. Helsinki: Helsingin graafillinen klubi.

Hanho 1947. Hanho, J. T., Suomen oppikoululaitoksen historia I. Ruotsin vallan aika. Porvoo, Helsinki: WSOY.

Heininen 2000. Heininen, Simo, Tuomiokirkon kirjasto. Teoksessa Kansallispyhäkkö. Turun tuomiokirkko 1300-2000. Helsinki: Tammi.

Heininen 2005. Heininen, Simo, Vanha Viipurin hiippakunta. Teoksessa Viipurin & Porvoon & Tampereen hiippakunnan historia. Helsinki: Edita.

Heininen 2007. Heininen, Simo, Mikael Agricola. Elämä ja teokset. Helsinki: Edita.

Heininen 2012. Heininen, Simo, Agricolan perintö. Paavali Juustenin elämä. Helsinki: Edita.

Karonen 2016. Karonen, Petri, Talouden ehdoilla. Aineellisen ja henkisen kulttuurin vuorovaikutus Viipurissa 1500-1600-luvuilla. Teoksessa Koskivirta, Anu, Paavolainen, Pentti, Supponen, Sanna (toim.), Muuttuvien tulkintojen Viipuri. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 18. Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura.

Keskinen 2016. Keskinen, Jouni, Aapiskukkomiehen traaginen rakkaus. Daniel Medelplan ja sukurutsarikos puhdasoppisuuden ajan Ruotsissa. Genos 3/2016, 156-168.

Knuutila 1997a. Knuutila, Jyrki, 1600-luvun kirkkokäsikirjat. Teoksessa Laine, Tuija (toim.), Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 686. Helsinki: SKS, 122-134.

Knuutila 1997b. Knuutila, Jyrki, Piae cantiones, 1582. Teoksessa Laine, Tuija (toim.), Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 686. Helsinki: SKS, 134-136.

- Koskenvesa 1984.** Koskenvesa, Esko, Synodaalikokous Porvoon hiippakunnan hallinnossa 1723–1870. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 130. Helsinki. Helsinki: SKHS.
- Laasonen 2000a.** Laasonen, Pentti, Bjugg, Petrus (1587–1655). Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Laasonen 2000b.** Laasonen, Pentti, Elimaueus, Olaus (noin 1570–1629). Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Laasonen 2005.** Laasonen, Pentti, Novgorodin imu. Miksi ortodoksit muuttivat Venäjälle Käkisalmen läänistä 1600-luvulla? Historiallisia tutkimuksia 222. Helsinki: SKS.
- Laasonen 2011.** Laasonen, Pentti, Bång, Petrus Eri (1633–1696). Kansallisbiografia. (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>) Helsinki: SKS.
- Lagerqvist - Nathorst-Böös 1993.** Lagerqvist, Lars O., Nathorst-Böös, Ernst, Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar. Stockholm: LTs förlag.
- Lagus 1893.** Lagus, Gabr., Ur Wiborgs historia. Minnesskrift. Första delen. Wiborg: Wiborgs stad.
- Laine E M 1996.** Laine, Esko M., Yksimielisyys – sota – pietismi. Tutkimuksia suomalaisesta papistosta ja yhteiskunnasta kolmikymmenvuotisesta sodasta pikkuvihaan. Helsinki: [Esko M. Laine].
- Laine T 1997a.** Laine, Tuija, Aapinen, 1629. Teoksessa Laine, Tuija (toim.), Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 686. Helsinki: SKS, 83–84.
- Laine T 1997b.** Laine, Tuija, Biblia, 1642. Teoksessa Laine, Tuija (toim.), Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 686. Helsinki: SKS, 54–59.
- Laine T 1997c.** Laine, Tuija, Canutus Martini Carelius: Somen kielinen d. Martinus Lutherin pienempi catechismus, 1628. Teoksessa Laine, Tuija (toim.), Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 686. Helsinki: SKS, 88–89.
- Laine T 1997d.** Laine, Tuija, Petrus Eri Bång: Chronologia sacra, 1694. Teoksessa Laine, Tuija (toim.), Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 686. Helsinki: SKS, 63–65.
- Laine T 1997e.** Laine, Tuija, Manuale Finnicum 1600-luvulla. Teoksessa Laine, Tuija (toim.), Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 686. Helsinki: SKS, 140–143.
- Laine T 1997f.** Laine, Tuija, Virallisjulkaisujen suomentamisesta ja levityksestä 1600- ja 1700-luvuilla. Teoksessa Laine, Tuija (toim.), Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 686. Helsinki: SKS, 294–303.
- Laine T 2006.** Laine, Tuija, Kolportöörejä ja kirjakauppiaita. Kirjojen hankinta ja levitys Suomessa vuoteen 1800. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1098. Helsinki: SKS.
- Lehtonen 1999.** Lehtonen, Tuomas M. S., Keskiajan kirjallinen kulttuuri. Teoksessa Varpio, Yrjö & Huhtala, Liisi (toim.), Hurskaista lauluista ilostelevaan romaaniin. Suomen kirjallisuushistoria 1. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 724:1. Helsinki: SKS, 12–35.
- Mannerheim 1983.** Mannerheim, Johan, Svenska boktryckarlängder 1483–1883. Teoksessa G. E. Klemming & J. G. Nordin: Svensk boktryckeri-historia 1483–1883. Facsimile. Stockholm: P. A. Norstedts & söners förlag.
- Ohlmarks - Bæhrendtz 1999.** Ohlmarks, Åke, Bæhrendtz, Nils Erik, Svensk kulturhistoria. Svenska krönikan. Stockholm: Forum.
- Parvio 1978a.** Parvio, Martti, Paavali Juusten ja hänen messunsa. Teoksessa Paavali Juusten: Se pyhä messu Somen kielen ei Pauin Mutta pyhän Euangeliumin ia Christilisen Seuracunnan tauan iälken. Stocholmis 1575. Toimittanut ja jälkkirjoituksella varustanut Martti Parvio. Näköispainos. Helsinki: SKS, 181–188.

- Parvio 1978b.** Parvio, Martti, Paavali Juusten ja hänen messunsa. Liturgianhistoriallinen tutkimus. Suomi 122:3. Helsinki: SKS.
- Reutersvärd 2001.** Reutersvärd, Elisabeth, Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle. Studia Historica Lundensia 2. Lund: Lund universitet.
- Riikonen 2003.** Riikonen, Hannu K., Havemanin ylistys Viipurille. Teoksessa Krohn, Aarni, Paavolainen, Jaakko, Merras, Merja (toim.), Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 14. Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura 2003.
- Riikonen 2008.** Riikonen, Hannu K., Laus urbis in Seventeenth Century Finland: Georg Havemann's Oratio de Wiburgo and Olof Hermelin's Viburgum. Teoksessa Harsting, Pernille, Viklund, Jon (eds.), Rhetoric and literature in Finland and Sweden, 1600–1900. Nordic studies in the history of rhetoric 2. Copenhagen: Nordisk Netværk for Retorikkens Historie 2008.
- Ruuth 1906.** Ruuth J. W., Viborgs stads historia. Första bandet. Viborg: Viborgs stad.
- Ruuth - Halila 1974.** Ruuth, J. W., Halila, Aimo, Viipurin kaupungin historia. II osa Vuodet 1617–1710. Kirjoittanut J. W. Ruuth ja uudistanut Aimo Halila. Lappeenranta: Torkkelin Säätiö.
- Rystad 2001.** Rystad, Göran, Karl XI. En biografi. Lund: Historiska media.
- Saloheimo 1999.** Saloheimo, Veijo (toim.), Inkerinmaalta ja Käkisalmen läänistä paenneita vuosina 1618–1655. Historian tutkimuksia 19. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- Simolin 1912.** Simolin, Albin, Petrus Bång. En biografisk studie. Finlands kyrkohistoriska samfundets handlingar X. Helsinki: FKHS.
- Stenberg 1943.** Stenberg, A. W., Kirjakauppoja ja kirjakauppiaita Helsingissä, Porvoossa ja Viipurissa. Helsinki: Otava.
- Tiimonen 2001.** Tiimonen, Soili, Valoa kansalle. Luterilainen kirkko ja kansanopetuksen kehittämisspyrkimykset autonomisessa Suomessa 1809–1848. Helsinki. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 185. Helsinki: SKHS.
- Vallinkoski 1948.** Vallinkoski, Jorma, The history of the University Library at Turku I. 1640–1722. Diss. Publications of the University Library at Helsinki XXI. Helsinki: University of Helsinki.